

ЗА ТВОРЧЕСКИЯ ДИАЛОГ МЕЖДУ ДОСТОЕВСКИ И ТУРГЕНЕВ

Владислава Казълова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The paper aims at examining the personal and artistic relationship between two of the most prominent writers of the 19th century in Russia. Based on their personal correspondence and works, the paper exposes the causes for the frequent controversy between the two authors discussed in literary circles.

Key words: Turgenev, Dostoevsky, polemics, literary dialogue

Темата за творческия диалог между И. С. Тургенев и Ф. М. Достоевски и днес, както и през XIX век, звучи актуално. Не би могло да не бъде така, като се има предвид ролята и на двамата писатели в литературните процеси на Русия.

Първото, което се появява в съзнанието ни при споменаването на техните имена, е различната им идейно-творческа миросгледност. Оттук и естественият въпрос – възможно ли е (и в какъв смисъл) да се говори за „диалог“ между двамата писатели? Тургенев е *западник*, Достоевски – *почвеник*. Тургенев е за европеизацията на Русия, Достоевски вярва в самобитната същност на руския народ. Макар че въпреки „европейските“ си възгледи Тургенев не отрича и ролята на руския народ. Многобройни доказателства за това откриваме в неговите прочути *Записки на ловеца (Записки охотника)*. Тук писателят е на мнение, че трябва да има реформи, че руският крепостен селянин трябва свободно да живее и да решава какво да прави с живота си. Затова Иван Тургенев е и един от първите, които освобождават селяните си; той им дава земя (при това в доста от случаите в ущърб на самия себе си), помага на когото с каквото може – неведнъж и дори с риск да преживее гневните изблици на властната си майка Варвара Петровна. Прави го независимо от своята мекушавост и „безхарактерност“ – един от главните му недостатъци, за които пише и Жозефина Полонска: *«липсата на воля, и това той самият е осъзнавал и казвал за себе си и го е наричал ахилесова пета. Безхарактерността*

на Тургенев по неговите думи е развила майка му с „прекалено строгото си възпитание“¹ (Николски 1921: 56). Друга съществена разлика е, че Тургенев никога не е бил силно религиозен като Достоевски. Но разбира се, трябва да се има предвид, че въпреки тези открити твърдения Тургенев е вярвал в нещо висше, по-силно от човека; в мистична сила, която може и контролира живота на хората.

В изследването насочваме вниманието си преди всичко към кореспонденцията между двамата писатели, като засягаме и отделни моменти от творческата им биография.

Когато се спомене за двамата автори, традиционно се акцентира най-вече върху идеологическия *разрив* между тях и съществуващите особени творчески и стилистични *различия*. Редица критици обръщат внимание именно на това. Известни са трудовете на Ю. Николски „Тургенев и Достоевский (История одной вражды)“ (вж. Николски: 1921) и публикуваната кореспонденция между двамата писатели под редакцията на И. Зилберщейн (вж. „История одной вражды. Переписка Достоевского и Тургенева“ 1928).

В началото на кореспонденцията им се забелязва нотка на уважение и внимание към другия. Така например през 1861 г. Тургенев пише на Достоевски за повестта, която е решил да публикува в издаваното от него и брат му списание „Время“: „ако нещо не попречи на това, тя ще бъде завършена към края на годината“ (Тургенев 1987, т. 4: 374). В отговор на това писмо Достоевски моли Тургенев да не дава повестта си на друго място за публикуване (списанието има проблеми с издаването и това притеснява братята). Ф. Достоевски се опитва да повдигне духа на И. Тургенев по отношение на тази повест (*Призраци*), която писателят смята, че няма да бъде добре приета от критиката и читателите поради фантастичните елементи в нея. Достоевски е на мнение, че читателите биха я приели дори и с „леко недоумение, но това недоумение ще е приятно. Така ще бъде с всички, от старото и новото поколение, които разбират нещо от литература. А що се отнася до тези, които нищо не разбират, нима си струва да им се обръща внимание?“ (Достоевски 1996, т. 15: 233). Кореспонденцията от периода 1861–1864 година е продуктивна и показва добри отношения и грижа за семейните и професионалните въпроси на другия. Това е период, в който все още Достоевски е запазил онези първи впечатления за Тургенев, които е споделял с брат си, така че

---

¹ Тук и по-долу преводът от руски език е наш. – В. К.

още при запознанството им двамата се привързали един към друг със силно приятелство.

През 1861 г. Достоевски подробно започва да разглежда чертите на типа „излишен човек“, тръгвайки от Онегин, Печорин през Тургеневите Рудин, „Хамлет от Щигровската околия“ и „Дневникът на един излишен човек“ и стигайки до своя „подземен човек“. „Подземният човек“ („Записки от подземиято“) на Достоевски е *„повлиян от определени социално-исторически предпоставки и е бил в същото време подготвен от предшестващото развитие на руската литература на XIX век“* (Буданова 1987: 33). Задачата на Достоевски да развенчае този тип е в много отношения облекчена от Пушкин, Лермонтов, Тургенев, *«които са показали не само силните, но и слабите страни на този тип герой и са подложили „излишните хора“ на суров и безпристрастен съд заради егоизма, индивидуализма, бездействието и откъсването им от народа»* (пак там: 34). Редом с това от 1860 г. Достоевски работи върху темите за нихилизма и проблема „бащи и деца“. Прави го по своя оригинален, психологически начин. Достоевски „заема“ споменатите теми и героите от Тургенев, който с *„невероятната си чувствителност към съдбоносните проблеми на своето време“* (Буданова 1987: 53) успява да ги улови и да опише преди всички, а другите след него ги доразвиват.

Важно е да споменем положителната критика (една от малкото достойни за времето си) на Достоевски в едно неоцеляло писмо, което е възстановено от критиците по възторжения отговор на Тургенев, който на 30 (18) март 1862 г. благодари на Достоевски от Париж за отзива за романа му *Бащи и деца* (и в частност за Базаров). От отговора на Тургенев се разбира, че Достоевски *„пълно и точно е успял да схване“* това, което е искал да изрази авторът с героя си нихилист. Достоевски разбира волевия Базаров, но въпреки това по-късно чрез героя си Степан Верховенски от *Бесове (Бесы)* го нарича *„странна смесица от Ноздрев и Байрон“* (Достоевски 1974, т. 10: 171). Двамата използват един и същи прототип за героите си (Базаров и Николай Ставрогин) – петрашевеца Николай Сплешньов. Евгений Базаров на Тургенев ще бъде героят, който ще стои в началото на редицата от герои – отрицатели и нихилисти на Достоевски, които са много по-жестоки, отчаяни, зли, цинични и сладострастни от Базаров (като Лужин, Смердяков, Иван Карамазов и др.).

От една страна, Тургенев е приемал нихилизма на Базаров, но от друга, се е страхувал от неговото отрицание на всички важни и изконни за всеки човек ценности като приятелството, любовта, семей-

ните връзки, природата, изкуството. По отношение на религиозното отрицание на Базаров авторът не реагира силно, тъй като и той самият е религиозен скептик. Въпреки своята явна и неприкрита липса на вяра обаче Тургенев винаги е имал Христос като висок нравствен ориентир и „*е допускал напълно възможността за висока нравственост дори и при липса на религиозно съзнание*“ (Буданова 1987: 48).

1865 година става преломна в личните и творческите отношения между двамата велики писатели. В писмо до Тургенев Достоевски иска заем от 100 талера и получава само 50, за да погаси колкото може дълга си, а от своя страна Достоевски го връща години по-късно. Това едва ли е основният повод за големия разрыв между тях, но вероятно оказва своето влияние върху по-нататъшната им дружба. Причината, разбира се, е много по-дълбока.

Тургенев е първият писател, който обръща толкова детайлно внимание в художественото си творчество на *нихилизма*, развил се на руска почва. Но трябва да подчертаем, че не той е бащата на термина, белязал това явление. Тургенев е катализаторът, от който тръгва лавинообразното обсъждане в руското общество на тези „нови хора“. *Бесове* е замислен като политически памфлет на нихилизма. Можем да кажем, че „Бесове“ са *Бащи и деца (Отцы и дети)* на Достоевски. В ранния стадий от работата по романа ясно личи влиянието, което оказва върху Достоевски Тургеневата творба (дори открито пише на свои приятели, че иска да напише свой подобен роман) (вж. Достоевски 1974, т. 11: 67, 71, 72, 281). При запознаване с черновите на „Бесове“ може да се открият редица сходства между споменатите текстове: пристигането на нихилиста, животът в имението, споровете, балът, пътуването до града, любовният роман със светска дама. Разбира се, и дуелната сцена, която в много отношения повтаря друга такава на Иван Тургенев от повестта *Дневникът на един излишен човек*. „Бесове“ ще се окаже крайгълният камък за техните по-нататъшни взаимоотношения. Карикатурният образ на Кармазинов винаги се е свързвал с този на Тургенев и Достоевски не крие приликата между тях.

През 1867 г. излиза Тургеневият роман *Дим (Дым)* – той става причина съществено да се развалят вече обтегнатите отношения между двамата писатели. По време на срещата им в Баден-Баден Достоевски силно осъжда западните симпатии на Потугин – *Дим (Дым)*, като според него те са всъщност мисли и идеи на автора на романа. С това поведение Достоевски провокира „*не само разрыв в отношенията им, но и публичен скандал, задочни свидетели на който стават почти всички просветени хора на Русия*“ (Белякова 2000). Както правилно отбелязва

Г. Ребел, „сцената от посещението на Степан Верховенски при писателя Кармазинов в романа „Бесове“ много повтаря именно тази баденска среща, описана на А. Майков от Достоевски в знаменитото му писмо от 16 (28) август 1867 г. от Женева“ (Ребел 2009: 150).

Ясно е, че Кармазинов в *Бесове* е пародия на Тургенев – никой не се съмнява в това. Ние обаче не споделяме мнението на Достоевски, който обвинява пред Майков Тургенев в атеизъм, презрение към Русия, „пълзене пред немците“ (Буданова 1987: 57) и чрез творчеството на героя си „пародира“ някои повести на Иван Тургенев. Според нас Достоевски е прекалено рязък, самонадеян и отдаден на „месиаанската роля, която има православна Русия, призвана да обнови духовно и нравствено разлагаща се Европа“ (пак там: 57), и не иска да види, че има и други мнения и пътища пред страната му. Не може да се отрече и ролята на Тургенев за представянето на Русия пред Европа. Писатели като Хенри Джеймс, Проспер Мериме, братя Гонкур не крият интереса и възхищението си и от неговото творчество.

Според Н. Ф. Буданова Достоевски е взел от чертите на Тургенев при изграждане на образа не само на споменатия по-горе Кармазинов, а и при Степан Верховенски. Прилики намираме в „сходни в характера им черти, „любовта към немците“ и изкуството, безверието и др.“ (Буданова 1987: 96). За Достоевски Тургенев просто се превръща в „символ на руското зло, въплъщение на националното и религиозното отстъпничество“ (Ребел 2009: 150).

Тургенев е обиден за Кармазинов: „Достоевски си е позволил нещо по-лошо и от пародия; той ме е представил като Кармазинов, тайно съчувстващ на Нечаевата партия. Странното тук обаче е, че той е избрал да пародира единствената ми повест, която съм публикувал в някога издаваното от него списание, повест, за която той ме е засипал с благодарствени и похвални писма“ (Николски 1921: 81–82).

В друго свое писмо до А. Майков Достоевски все пак ще напише през 1877 г.: „вие пишете, че това са Тургеневите герои на старини. Докато ги създавах, и аз самият си мечтаех за нещо такова“ (Буданова 1987: 79); тук проличава желанието на Достоевски не само да разобличи, но и да доразвие сериозно въпросните „излишни хора“ и нихилисти на Иван Тургенев.

И още нещо за младите, проблема на поколенията и нихилистите. Особено впечатление прави проблемът за ролята на семейството (или липсата на такова) и на децата в творбите им. Въпреки наличието на добри и всеотдайни родители Базаров страни от тях и това оп-

ределено не влияе добре на идеите, възгледите и мислите му. Откъсването от семейната среда според нас е показател за разпада на личността. Откъсването от родния дом, от корените, от бащата и майката не водят Базаров към нищо добро. Той ще осъзнае и ще признае накрая пред Анна Одинцова колко прекрасни са всъщност родителите му: „такива хора като тях във вашето висше общество не можеш да намериш, и със свец да ги търсиш...“ (Тургенев 1974, т. 2: 361). В *Братя Карамазови* имаме подобен проблем – децата не получават нужното внимание, обич и грижи от баща си. Но наличието или дори само споменът за майката са спасителни за детето. Базаров сам отхвърля любовта на родителите си, тя му тежи, но все пак той знае, че винаги може да се върне и разчита на нея – в „случайното семейство“ на Карамазови това е невъзможно (няма топлина, ласка, обич – там всичко е мръсно, коварно, цинично, сладострастно) и това вече е причина „философският песимизъм“ (според Н. Буданова) на Базаров да се превърне в „богоборчески бунт“ при Иван Карамазов.

Героите на Тургенев и Достоевски (Базаров, Аркадий, Митя, Иван, Альоша) си задават въпроси за вечните проблеми на битието и се опитват да отговорят на тях. За някои от тях отговорите идват трудно, дори с цената на яростен конфликт. Набелязаните линии на нихилизма и разминаване между поколенията при Тургенев ще придобият в романите на Достоевски очертания конфликт между поколенията, който ще завърши с катастрофата на отцеубийството. Базаров все още не е способен на такава крачка. Измъчван от екзистенциални въпроси, той може да отрича всичко и дори съществуването си (заразяването му е равносилно на самоубийство – отхвърлен от любимата жена, той се разсейва и прави една малка, но фатална грешка), но не би посегнал на собствения си баща. Героите на Достоевски отиват подалеч – Иван на думи, а Смердяков претворява в дело словото на идеолога Иван Карамазов. Така бихме могли да обобщим – Достоевски е използвал постигнатото от Тургенев по отношение на нихилизма, но и създава своя оригинална концепция за това ново явление, правейки опити да определи източниците му и „прокарвайки път към неговото преодоляване“ (Буданова 1987: 47).

Примирие между Тургенев и Достоевски все пак настъпва. Примирява ги „сянката на Пушкин“ (вж. Николски 1921: 100). Един гений сдобрява други двама. Временното сдобряване става на празненствата при откриването на Пушкиновия паметник в Москва на 6–8 юни 1880 г. В речите си всеки от тях разкрива пред цяла Русия своето очакване, влияние и вдъхновение, което е получил от великия поет.

Тургенев само подчертава в речта си ролята на Пушкин в руски и световен мащаб, но не се осмелява да го нарече „народен поет“ (въпреки че вярва в това); за Достоевски Пушкин е пророк и този израз предизвиква всеобщ и небивал дотогава фурор. В речите им се усеща приемствеността на поколенията. При Тургенев – от Белински, при Достоевски – от Гогол. Тургенев винаги е чувствал Пушкин естетически съзерцателно, също като Белински. За Достоевски (респективно за Гогол) Пушкин е „религиозно нравствено явление, той призовава към действие“ (Николски 1921: 103). Достоевски чувства приближаващия край на живота си и може би това предизвиква желанието му да се прости с всичко и всички. Тургенев не е очаквал такова отношение и признание от страна на Достоевски към неговата Лиза Калитина, която е сравнена с Пушкиновата Татьяна. Просълзен, той изпраща въздушна целувка на „стария си враг“. Но примирието е само временно. Много скоро отново се разкрива зеещата бездна между двамата. По-важно е обаче друго.

Ако личното им общуване преминава от един момент в неприкритата полемика, то в пространството на творческия им „диалог“ двамата писатели си „сътрудничат“ до края на живота. Това „сътрудничество“ може и да е пародия на Тургеневите повести *Призраци* и *Достатъчно* или доразвиване на мотиви и образи от *Бащи и деца* и *Дневникът на един излишен човек* в романите от *Петокнижието* на Достоевски; това може да е например използване на сюжетните ефекти от *Хазяйка в Песен на тържествуващата любов* и пр. от страна на Тургенев, но категорично можем да отбележим, че в литературно отношение връзката между двамата е продуктивна.

Без да отдаваме предпочитанията си към единия или другия писател и без да претендираме за евристичен принос, с настоящото изследване бихме искали да обобщим, че и Достоевски, и Тургенев са допринесли изключително много за развитието и разпространението на великата руска литература и култура по света – всеки по свой, специфичен начин и така, както е имал сили да го направи. При споменаването на имената им редом едно до друго не е необходимо да изниква в съзнанието ни само думата „вражда“. В личен план може и да има много какво да се желае от страна и на двамата, но за това пък литературното им „приятелство“ е било винаги откровено и обективно.

ЛИТЕРАТУРА

- Белякова 2000:** Белякова, Е. Н. *Христианская идея в художественном мире И. С. Тургенева и Ф. М. Достоевского, автореферат*. Кострома: 2000. 20 октомври 2011. <<http://www.dissercat.com/content/khristianskaya-ideya-v-khudozhestvennom-mire-i-s-turgeneva-i-f-m-dostoevskogo>>
- Буданова 1987:** Буданова, Н. Ф. *Достоевский и Тургенев: Творческий диалог*. Ленинград: Наука, 1987, 33–79.
- Достоевски 1975:** Достоевски, Ф. М. *Братя Карамазови*. София: Народна култура, 1975.
- Достоевски 1974:** Достоевский, Ф. М. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Том 10. *Бесы*. Ленинград: Наука, 1974.
- Достоевски 1974:** Достоевский, Ф. М. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Том 11. Ленинград: Наука, 1974.
- Достоевски 1996:** Достоевский, Ф. М. *Собрание сочинений в пятнадцати томах*. Том 15. *Письма (1834–1881)*. Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Николски 1921:** Никольский, Ю. *Тургенев и Достоевский (История одной вражды)*. София: Российско-болгарское книгоиздательство, 1921.
- Ребел 2009:** Ребель, Г. Тургенев в романе Ф. М. Достоевского „Бесы“. // *Тургеневские чтения, выпуск 4*. Москва: Русский путь, 2009, 150.
- Тургенев 1987:** Тургенев, И. *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах*. Том 4. *Письма. (1859–1861)*. Москва: Наука, 1987.
- Тургенев 1974:** Тургенев, И. *Романы и повести*. Том 2. София: Народна култура, 1974.